

СПАДЩИНА

Леся Українка

ІСТОРІЯ ЄГИПТЯН

Розділ V ПАМ'ЯТНИКИ

Од єгипетської цивілізації лишилося дуже багато пам'ятників, не вважаючи на вікове плундрування. Од неї все таки залишилося більше пам'ятників, ніж од якої іншої давньої цивілізації; залишилось їх багато і в Єгипті, чимало теж перевезено було в європейські музеї, а найбільше в Британський музей. Багато теж є їх в одному єгипетському музеї, що заснував один француз (Марієтт) в передмісті міста Каїру – в Булаху, музей той має не менше цікавих річей, як музей лондонський та парижський.

Від будівничого хисту залишилися будови для вжитку громадського і релігійного, себто дворці та церкви, окрім того великі кладовища, піраміди та накрополі. Окрім цього залишилося багато різних малюнків, статуй та менших річей для всякого вжитку, з них то й приходиться добачати історію культури єгипетської. Історію хисту однак все таки трудно прослідити, хоч і як багато залишилося від того хисту. Бо хоч і можна, відчитавши гієрогліфи, довідатись, до якого політичного періоду належить яка річ, але ж з того ще не виходить великої науки, бо хист єгипетський так мало одмінювався, що пам'ятники давнього періоду і періоду Птолемеїв мало одні від других одрізняються і треба бути знавцем, щоб їх розпізнати без напису, до якого власне періоду належать. Правда у єгипетського хисту були свої часи процвітання і упадку, і невеликі одміни в способах роботи, періоди чужеземного впливу, але все таки "стіль" єгипетський від початку до кінця залишався той самий.

Початки єгипетського хисту невідомі, про них де що можна догадуватися по малюнках пізнішого часу, де змальовані хати то що. Найдавніші пам'ятники, які залишилися належать до часу IV-ї династії, але вже по них видно, що в ті часи хист єгипетський стояв дуже високо. Великі обтесані каміння, ходники в пірамідах видко

потребували багато зручності й знаття. Церкви цього давнього періоду, як видно по малюнках того часу, були дуже правого і простого стілю, покрас у них сливе не було, стовпи і стіни були прості, рівні, високі. Від того часу либонь мало залишилося пам'ятників, бо при нападі Гіксосів Єгипет був дуже сплундрований. Однак після вигнання Гіксосів хист єгипетський знов відродився, початок того відродження однак невідомий, коли і як власне воно почалося. Взагалі в Єгипті при чужих пануваннях упадав хист, після ж політичного відродження наступало завжди і відродження хисту. Се було либонь через те, що в Єгипті всі громадські будови залежали від царів, отже який царь, або, краще сказати, держава, такий і хист був, і при чужому пануванню краєвий хист ішов в занедбання, коли ж наступала знов національна династія, то вона знов бралася відбудовувати та нові будувати церкви, дворці і т. д.

Церкви єгипетські не були громадськими будовами, як наші, їх скоріше можна порівняти до наших монастирів; люде не збиралися молитися в церкви, процесії відбувалися на мійських вулицях, а поданки подавалися через святців, у церквах же тільки святці жили, та святі звірі виховувалися, та стояли статуї богів і всяке начиння для святих одправ. Трудно, сливе неможливо, одрізнити єгипетську церкву від царського дому, та воно й не дивно, бо царь же вважався за бога, а царедворці були разом з тим і святці (коли не вояки). План будівничий, всі покраси були однакові як в церкві, так в дворці, в дворці малювався Аммон та інші боги, в церквах часто малювалися царські походи і стояли царські статуї. Дворці ж і церкви одрізнялися він звичайних домів тільки великістю та багатством покрас, план же їх був однаковий: один, або скільки дворів квадратних з портіками, потім зала з колонами, потім остатній двір, оточений кімнатами, і серед нього власне й була святиня – олтарь. Вхідна брама завжди мала два пілони по

обидва боки, взагалі ціла така брама з двома такими баштами зветься пілон. Перед пілоном іде вулиця обставлена сфінксами. Буває часом по дві таких брами одна за другою. Такий план домівки ще й тепер затримався скрізь на сході по багатших домах. Тільки що замість кам'яних колон уживаються звязки лотосу, або стовбури пальм, замість кам'яних стін дерев'яні. Та й кам'яні колони єгипетські уявляють собою наслідування тих стовбурів пальмових та лotosових стеблів. Мури, що оточують будови, зроблені знадвору одлогі, в середині прості. Надвірні колони в Єгипті не було, простий мур оточував усі будови, тільки за часів Птоломеїв почали робити колони надвірні (під впливом Греків) але й там колони були сполучені високою балюстрадою, що доходила до трьох четвертів високости колон, отже ця колонада була більш похожа на ограду. Склепів та арок теж не було в Єгипті, хоч в руїнах Абідосу і є стелі подібні до склепіння, але то склепіння не кругле, а зроблене виступами, взагалі ж покрівлі в Єгипті були рівні, як і тепер скрізь на оселях східних. Може пілони власне для того робилися, щоб чимсь оживити однастайність мурів та плесковатих дахів. До пілонів приставлялися дерев'яні тонкі щогли, а на них чіплялися барвисті покраси, стрічки то що. По боках пілонів ставилися колосальні статуї та обеліски.

Єгипетські пам'ятники збудовані з пісковатого каміню в з великих плит, де які частини зроблені з граніту, а часом з алебастру. Вони мало оздоблені знадвору, а більше з середини. За те в середині були прикрашені з великою розкішю, окрім величезного розміру колон і мурів, простоти ліній і товщі колон, вражають око ярі барви малюнків. Малюнки ті покривають колони, мури, стелі. В сухому, теплому кліматі Єгипту барви заховуються добре і досі ще дивують своєю ярстю. В залах вони ще не так разять око, бо там світло прислонено вузькими вікнами, але в середині дворів світло і барви сліплять очі. Колони в залах стоять дуже густо, бо инакше не стримали б ваги стель, але через ту щільність не можна проглянути з одного кутка залі на другий, а видно тільки якийсь нескінченний ліс колон. Вражіння, правда, величне, тільки вже над міру величне.

Окрім колон Єгипетські будівничі вживали ще й стовпи різної форми. Стовпи, або простінки пішли певне від того, що при копанню великих печер, робітники лишають часто простінки, аби печера не завалилася. Стовпи оті zostалися і потім в "стовпах Озіріса," були то широкі стовпи чи простінки, а до них була прислонена статуя Озіріса, сама статуя не впиралася головою в стелю, а служила тільки для покраси. Такі простінки, тільки вужчі, були подібні вже до стовпів, стовпи ті були обтесані з чотирьох боків, часом же були гранясті, як напр., в Бені-Гассанських гротах, тоді вже вони були подібні до колон, та навіть вже мали щось подібне до капітелі, однак ці колони гранясті належать до давнього періоду в середньому ж і в новому вони вже не трапляються ніде. Таке либон було походіння стовпів і колон в сторонах, де найбільше будувалося з каміню, в сторонах же, де вживалося до того дерево, колони кам'яні вийшли просто з наслідування дерев'яних, як ми вже говорили. Та хутко сей дерев'яний тип зовсім витіснив кам'яний, отже Бені-Гассанські гранясті колони зникли, а колони наслідуючі стеблі лотосу й папірусу запанували скрізь по Єгипті. Спочатку робилися колони наче чотирі зв'язані стеблі лотосу, потім наче скільки таких стеблів і по цілій колоні через те йшли нерівні рівчаки, потім рівчаки зникли, а зостався рівний стовбур з одною квіткою лотосу замість капітелі, або з бутонем сієї квіткі. Взагалі в сіх колонах, не вважаючи на їхню масивність, видно старання майстра наслідувати дуже точно рослину.

Підземні печери може вийшли просто з копалень та камнеломень, досить було в таких натуральних (або, краще сказати, випадково зроблених) печерах вигладити стіни і простінки, помалювати їх та порізьбити, зробити ширше й прикрасити вхід, щоб вийшла хороша церква підземна, або склеп могильний. Потім же, звичайне, такі гроти робилися й навмисне, але може бути, що початок їх був такий.

На стовпах в одній Абу-Сімбельській церкві пороблені обличчя Атор (Athor), первісної ночі, матері сходячого сонця. Ймення її (Athor) значить хата Гора, в написах зветься вона "царського оселею дитини", і через те малюється завжди з пілоном на голові.

За часів Птолемеїв почали робити колони з головою Атор, (може їх робили й раніше, але з давніших часів їхнє зосталося). Замість капітелі на колонах з чотирьох боків зроблено; обличчя Атор з пілоном на голові. За Римлян, се обличчя Атор робилося вже поверх лотосової квітки. Ще були колони з головою Веса, потворного демонічного бога. Потім за часів Птолемеїв та Цезарів почали робити розмаїті колони з капітелями з різних квітів та листя, але то вже був грецький вплив, правдиво ж єгипетськими можна вважати капітелі лотосу, папірусу та з головою Атор і Беса.

Малювання й різьба в Єгипті йшли завжди поруч із будівництвом, всі пам'ятники вкриті малюнками й різьбою, окрім невеликої давньої церкви сфінкса в Гізегу, єдиної церкви давнього періоду. Написи, пояснючі малюнки, сами вирізані (видовбані) і помальовані; взагалі малюнки від написів одрізняються більше великістю ніж чим іншим. Єгипетська різьба була трьох способів: видовбана, пукняста і, так званий, "врізаний рельєф" (*intaille relief*), себто фігура вирізана була наче в ямі, так що вона хоч і пукняста, але не виступає над рівень стіни. Се має вид, наче б фігура була вирізана пукнясто, звичайним способом, а потім вдавлена в стіну. Сей спосіб різьби властивий тільки єгипетському хистові. На барельєфах єгипетських обличчя зроблені в профіль (боком), а очі *de face* (цілі). Сцени релігійні і військові не однакові були по виразу, в релігійних сценах фігури дуже штивні, поважні, зовсім мов камінні, у військових більше руху і непримушених постав, видно більше близькості до натури, хоч і там всі люде один до одного подібні і тіло їхнє не натурально довге і тонке, але принаймі пози розмаїтіше і ближше до натури.

Що до статуй єгипетських, то вони завжди мали вид штивний, так сказати, будівничий, через свою великість та й через постави. Вони бувають стоячі, сидячі, на вколішках і лежачі, коли сюди лічити фігури на саркофагах. Обидві сторони статуї бувають завжди до крайнього ступня симетричні, ніколи голова не була схилена в жаден бік, ніколи тіло не буває сперте на одну ногу більше ніж на другу; у сидячих на троні руки завжди протягнуті на колінах, у стоячих заложені на грудях або

спущені вздовж тіла, від котрого вони не відстають ніколи. За спиною у статуй часто буває камінна примурівка немов решта стіни, до якої вони були прислонені колісь. Статуї, стоячі на колінах, тримають завжди на руках невеликий олтарь якого бога. Статуї, сидячі на землі, сидят або по турецькому, як що вони чоловічі, або присівши, як що жіночі. Волосся спадає ніби кучерями окремими, а замість бороди робився стовпчик причеплений до підборіддя. Очі трохи скісно поставлені, вуха високо, вираз лица і вся постать спокійні, штивні наче мертві.

В малюнках, як і в статуях, пропорція (розмір) всіх частин тіла досить вірна. Зостався один недокінчений борельєф і по ньому видно, як вони робилися. Перше всього ціла просторінь драгувалася рівенько, потому малювались контури червоною барвою і поправлялися синьою, а потім вже по тих лініях вибивалося долотом. Либонь, на кожную фігуру йшло однакове число крат, а тільки, як до великості, кратувалося дрібніше чи ширше, через те і всі люде на єгипетських малюнках немов одно з другого змальовані.

Статуї давнього періоду, як ми се вже раз казали, були кращі від статуй пізніших періодів. Тіло в них було міцніше збудоване, мускули видатніше, пози вільніше. Може ще й від того статуї мемфійського давнього періоду так відрізнялися від тебанського пізнішого, що самі типи єгиптян Верхнього і Нижнього Єгипту різнилися де в чім. У статуї нубійських обличчя и все тіло грубше й кругліше, ніс широкий, губи товщі, підборіддя в жінок одвисле. Все то залежить від місцевого типу.

Гранітні статуї були пофарбовані тільки подекуди: очі, волосся та одежа; статуї з іншого каміню часто були цілком пофарбовані. На статуях давнього періоду на щось підведені по-під очима зелені смужки. Всі взагалі барельєфи були помальовані навіть в підземних ходах і темних хатах могильних, що були замуrowані на завжди. Найкраще заховалися до наших часів мальовані барельєфи з могили Сеті I. Єгиптяне вживали тільки мінеральні фарби, бо вони не вицвітають од соняшного світла та повітря. Малювання (малярство) справжнє повстало пізніше розмальовування

барельєфів, і весь час мало одрізнялося від нього, єгиптяне на рівній площі так само не накладали барвами тінів, як і на барельєфах, де це було ще не конче потрібно. Ніколи вони не мішали барв, не давали відтінів, не зглажували границь межи одною а другою барвою, через те малюнки їхні були ярі та різкі. Краски вони розпорожували клеєм або гарячим воском. Малювали по біляних або цементованих стінах, і взагалі всі речі, що малися бути помальовані, наводилися перше злехка вапном або гіпсом. Часом малювалося по свіжопобіляних, ще не висохлих стінах (таке малювання зветься тепер фрески). Таких фресок було знайдено чимало в тебських гротах могильних, хоч вони й дуже поповані, однак ще й тепер можна постерегти на них спосіб малювання і зміст малюнків. На них змальовані різні сцени щоденного життя, домашні й польові роботи, полювання (з котами замість собак), найцікавіші між ними ті, що з'являють збір гостей, учту якусь: сидять гості, жінки й чоловіки у кожного в руках по лотосовій квітці, перед ними невольниці грають і танцюють.

Хист єгипетський навіть за нової держави не був цілком обмежований релігійним вжитком і темами, — як се часто говорять, хоч правда що є багато малюнків і статуй з'являючи святі речі, але ж не менше єсть військових сцен і сцен щоденного життя. Навіть в могилах можна знайти чимало цікавих малюнків зовсім не релігійного змісту, але, правда, в тих самих могилах багато малюнків про суд душі на тім світі і т. п., тільки же і в таких малюнках видно бажання маляра триматися близько до життя сього світу, єгипетській хист видко завжди більше дбав за правду ніж за красу, тільки ж правда його була дуже одностороння і виявлялася більше в позах та в сюжетах ніж в самих формах. Раз зазначений тип, — хоч би первістно і з життя взятий, — служив далі викройкою, шаблоном для всіх малярів, все в ньому було розмірено, ясно визначено і через те малюнки різних малярів, навіть різних часів немов усі одною рукою писані. Знайдено скільки моделей для царських голів та звірячих постатів, що по них училися малярі та різьбярі. Надто видко сю шаблонність в релігійних малюнках, але се ще не так дивно,

бо сливе завжди релігія врешті заковувала хист в певні рямці, як, напр., бачимо се в візантійському церковному малярстві.

Отже малюнки єгипетські мало різнились від гієрогліфів, бо в жадній фігурі не було особистого виразу, кожна фігура виражала загальні ідеї, от як, напр., в дитячих малюнках всі люде і звірі подібні між собою, а тільки вони ставляться в різні постави і в різному числі, щоб виражати, наче на письмі, різні ідеї, події, справи. Для вираження ідей часто вживалося навіть форм противних правді, так, напр., для вираження ідеї одваги приставлялася до людського тіла голова лев'яча і т. д. Де далі навіть самі ідеї були сковані і доведені до певного раз установленого числа, надто в релігійних та військових сюжетах; всі війни були подібні між собою на малюнках, так само як і всі суди та подорожі на тім світі, всі царські короновання, всі процесії і т. д. Зостався простор фантазії тільки в сценах з життя щоденного, бо там таки трудніше було правила встановляти.

Однак все таки хист єгипетській вище від хисту всіх інших народів східних, як що не красою своєю, то розмаїтістю тем, простотою і надто грандіозністю (часом навіть пересадною). Вони все будували на вічність.

Статуї та малюнки се ще не все, що зосталося від хисту єгипетського. Треба ще згадати різні начиння, меблі, оздоби, маленькі металеві статуетки і всякі штуки з дерева, глини і т. д. Сила їх скрізь по музеях, але то мала частка проти того, що попропадало в різні часи. Церкви єгипетські були дуже пишно прикрашені, там були золоті та срібні човни, статуї з дорогого каміню та слонової кости, оздоблені олтарі, різний посуд та начиння золоте та срібне та ще сила всякої здобичі, що царі назносили з походів. Все те було понищене разом з церквами, зосталося ж незмірно мало проти того, що було. Найгірша руйнація була після указу одного римського християнського імператора, що наказував руйнувати церкви поганські; 40.000 статуй загинуло тоді разом, як пишуть історіки, а скільки ж то всього іншого було знищено, рознесено, розграбовано в давні та й в новітні часи.

Могили була менше плюндровані, бо до них тяжче було доступитись. Єгиптяне,

боячись, щоб могили не позаливала повідь нільська, робили їх далеко де небудь в горах Лібійських або в пісках пустині. А часто ще й труну замурували в глибокій муруваній ямі до 25 метрів у глибину. Та все таки не раз і туди доставалися розбишаки різні. Однак там найбільше було знайдено цікавих для науки річей, якими заповнені всі єгипетські дільниці в музеях. Можна бачити в Луврському парижському музеї багато разного начиння, цікаві стільці на звірячих ніжках, складані дзиглики, фотелі виложені золотом та слоновою костью. Багато єсть там ваз усяких і навіть шматки тканин, та галунів, та різних вишиванок, всі тії тканини з льону, інших нема. Багато ламп череп'яних, бронзових, порцелянових, пляшок таких самих в формі квітів лотосу, або в формі звірів, мавп то що¹. Чимало кошків та всяких дерев'яних прирядів. Багато штук до туалету: гребінців, шінйонів, паріків, слоївків різних з накривками в формі статуїок різних богів, а надто часто бога Беса. Є чимало музичних струментів. Потім всякі шпильки, голки з бронзи, веретена з порцеляну, оздобні скриньочки, кошечки, пляшечки туалетні дуже тонкої та химерної роботи. Отже не треба думати, що єгиптяне тямали робити тільки щось величезне, колосальне, трудно зважити, що більше може нас дивувати, чи ті колосальні будови, чи сі зграбненькі цяцьки туалетні, подібні до тих, які ще й тепер дивують подорожніх в Китаї. Маленькі ложечки та мисочки для розтирання туалетних фарб, можуть справді дивувати, при маленьких ложечках держальця вироблені в формі звірів, людей, напр., зроблена дівчина з лотосом, дівчина з арфою, квітки, пташки. Чимало теж можна бачити намиста, всяких оздоб, ланцюжків, пороблених з золотих гадючок, рибок, очей Озірісових, ящурок, квіток лотосових з підвісками з голов Атор. Срібних річей надзвичайно мало проти золотих. Багато золотих браслетів з емалю в різні узорі, найчастійше намальований лев або грифон поміж квітами лотосу. Багато теж шкляних та бронзових покрас.

По всіх тих оздобах видно, до якого хисту в таких річах дійшли були єгиптяне вже за часів Рамзеса II та навіть і ще ранійше.

Розділ VI ВІРА

Учені досі ще не збагнули зовсім віри єгипетської, хоч і багато літератури по ній лишилось. Але ж історик кожного народу розумів її инакше, та все приміряючи до власної віри та філософії, через те в кожного історика вона видається зовсім иншою ніж у другого. Правда, що вона, будши дуже стародавньою вірою, мусіла мати багато спільного з другими пізнішими вірами, і через те кожний чоловік чужої віри, знайшовши в ній те подібне, думав, що вона вся нічим або дуже мало чим одрізняється від його віри. Філософи греко-єгипетські олександрійські (часів Птолемеїв) хоч, здається, могли б щось докладнійше знати про віру своєї сторони, але ж і від них не багато можна довідатися, бо вони більше займалися різними своїми філософськими теоріями та суперечками, підводячи їх або підтягаючи під єгипетську віру, як се робили пізнійше (тай до наших часів) християнські філософи з християнською вірою. Отже з тих філософських трактатів дуже трудно доглядіти, що власне до давньої віри належить, а що єсть думкою самого філософа. Так само і теперішні вчені підводять єгипетську віру кожний під свою теорію. Де які німецькі вчені бачать в книгах Гермеса Трісмегіста основи німецької філософії. Інші знов знаходять монотеїзм під rozmaїтими формами єгипетських богів. Французькі вчені добачають там віру в Трійцю, і навіть догмат "слова" знаходять сливе в тих самих словах, що в Євангелії Івана.

Можна б думати, що такі різні думки мусять бути конечно неправдиві, однак так не єсть, вони можуть бути всі справедливі, єгипетська віра дуже давня, розвивалася довго і перейшла різні ступні розвитку, від низького до найвищого. Віра початку цивілізації єгипетської либонь мусіла бути багато в чім одміною від олександрійської філософської віри. Ще ж до того народ єгипетський розділявся на більш освічені і темнійші класи, отже і віра не могла стояти на одному ступні розвитку в тих різних класів громади. Святці були освіченою філософською кастою і їхні мудрощі релігійні не могли бути зрозумілими для простого люду, тим більше, що самі святці зовсім не старалися роз'яснити народові свої релігійні догмати, а навпаки ще може

й умисне їх затемнювали, бо, відома річ, що чим темнійше люд, тим легше ним владати, чим таємнійше бог, тим довше темна людина вірить в нього. До того ж химерні образи богів єгипетських були власне такої натури, що їх можна було об'яснити й розуміти на різні лади. Віра святецька та їхня філософія більш нам відома, ніж народне розуміння тої віри, бо святці писали ті книги, які лишилися, а народню віру можна добачати або догадуватися про неї по різних легендах, які zostалися у святецьких книгах та в оповіданнях грецьких істориків, та вже таки мусіло бути й чимало спільного у вірі всіх класів єгипетських.

Звичайно віра єгипетська почалася від обожання природи, як і всі первістні віри. Надто періодичне вертання поводити нільської мусіло наводити на думку про якісь вищі сили, що заряджують і встановлюють отой рух незмінний. Страшні звірі південної країни страшать первістного чоловіка і дивують його своїм чуттям (інстинктом) і він готов признати в них вищий розум, навіть божу силу лиху, чи добру. В такій країні, як Єгипет, де Ніл правильно що року відновляв землю, де вічно чисте небо давало завважати хід небесних світел, все мусіло наводити на думку про дивний порядок світової будови, про таємний коловорот з'явищ природи і темному, незнаючому науки чоловікові мусіло те все здаватися ділом чийогось мудрого розуму, що встановив те все так змисленно. Сонце і Ніл на очах оживляли і обновляли землю єгипетську, отже вони мусіли стати верховними богами. Той самий коловорот умірання і відродження природи наводив на думку про відродження, воскресення чоловіка, душі людської, та й справді віра про загробне життя була дуже розвинена в єгиптян. Взагалі ж їхня віра однаково далека як від політеїзму так і від монотеїзму, вона єсть пантеїзм подібний до браманського, в ньому та сама повага до звірів, віра в переселення душ, розмаїтість богів при єдності верховного бога. Хоч трудно думати про переймання одного народу у другого віри сеї (хоч і се врешті не єсть неможливим), однак подібність вражаюча і її можна хіба пояснити подібністю клімату обох сторін (долина Інду і долина Нілу).

Треба ще спогадати, що на Єгипет мали вплив різні сусідні народи, і що сами

єгиптяне довго були розділені на окремі племена і ті племена могли мати різні місцеві віри, або принаймі де яких богів місцевих, як то затрималося подекуди й пізнійше. Так, напр., кожне племено (пізнійше нома) мало собі свого звіря святого і звалось його йменням (первістно може той звірь і не вважався святим, а служив тільки так для відзнаки, як, напр., тепер у племен різних диких народів); звіреві тому давалася шана в кожному племені, що носило його ймення, звідси повсталала незліченна сила святих звірів, місцевих богів та святих одправ. Кожна нома мала свого звіря, але той звірь не був поважаний в сусідніх номах і там не вважали за гріх його вбити, через те часто повставали сперечки та бійки між сусідніми номами.

Можна думати, що при давній державі богів поважали тільки в образі живих звірів та сил природи, бо мальованих чи тесаних образів не було. При новій державі богів малювали або в звірячій постаті, або з людським тілом, а звірячою головою, або в людській зовсім постаті тільки з різними емблематичними покрасами на голові. Для нас мало зрозумілі ті постаті та емблеми: часом один бог малюється під скількома постатями, инший раз скілька різних богів малюються під однаковими постатями, і їх можна одрізнити по написах йменнів їхніх, але ж один бог має часто багато йменнів, і трудно розібрати, чи то яке ймення має означати иншого бога, чи може тільки иншу постать того самого. Ті різні постаті можна бачити на численних статуях та малюнках, що то їх сила скрізь по музеях та по атласах історичних. Межи статуями найчастійше стрічається богиня Пахт з лев'ячою головою. Головні тебські боги найчастійше так малювались: Аммон "великий бог, живучий в правді" має корону з двома довгими страусовими перами. Його свята дружина Маут (себ-то мати) має подвійну корону обох Єгиптів. Хонс, їхній син має яструбину голову. Нум або Хнуфіс, инша постать Аммона, господаря поводити, має баранячу голову. Велика Саїсска богиня Нейт має при собі напис: "я те, що єсть, що було і що буде; ніхто не здійснює з мене покривала, плід, що я ношу, сонце". Фта, верховний бог Мемфісу, буває то в постаті мумії з берлом і з головою хорта, то в постаті зародка з жуком на голові. Син

його Імготеп (Імутес по герметичних книгах) тримає на колінах розгорнутий папірус і має обголену голову Ра, сонце, мав яструбину голову. Атор має коров'ячі вуха, або пілон на голові. Ма, справедливість і правда, замість голови мав страусове перо. Озіріс бог смерті і воскресення має в руках гак і батіг – емблеми влади. Ізіс його жінка і сестра має коров'ячу або шулякову голову, роги а межі рогами місячний круг. Горос, їх син, має волосся сплетене мов баранячі роги. Тої має голову ібіса, Анубіс має голову шакалову, обидва належать до Озірісових постатів та легенд.

Найраніший з єгипетських образів – є образ сонця. Його народження кожного ранку після ночі показувало ніби вічне відродження божої ясної сили. Отже небо, його рождаюче, порівнювалося до божої матері. Божою матір'ю називалось то небо (Маут, Нейт), то первісна ніч або нічне небо (Атор), то земля (Ізіс). Віра в сонце, оживляюче землю, стала основою цілої релігії єгипетської. Головний бог, що до нього обертаються найчастіше всі молитви, є Ра, і часто се слово додається до ймення якого місцевого бога. Через те повстало, напр. ймення Аммона Ра. Фга довго був окремим богом, але за те він став зватись сонцевим батьком (пізніше заходячим сонцем). Окрім віри в сонце була ще однаково міцна і розпросторена віра в Озіріса, бога смерті й відродження, але й він якось злився з представленням про підземне сонце (сонце, що йде попід землею під час ночі), потім його відродження уподобляло його тому ж таки ранньому сонцеві. Але все таки ці два культури² Озіріса і Ра ніколи не злилися зовсім в один, бо Озіріс власне поважався найбільше яко підземний суддя і воскреситель людей (душ людських).

Всі боги єгипетські діляться на два типи: батьківський і материнський, чоловічий і жіночий, отже де які звірячі постаті може для того вживалися, щоб виразніше поставити ці два типи.

Врешті звірячі форми не мають чого так дуже дивувати коли пригадаємо собі й християнську символіку, де Ісус Христос з'являється під назвою ягняти (агнца), Дух святий в постаті голуба, де вживаються теж різні емблеми для моральних понять, напр., хрест – віра, котва – надія, серце – любов, ореол “вінець” над головою –

святість і т. д. Самі ж представлення про соняшну Трійцю, божу матір, святу діву, воскресителя й спасителя душ людських, всі вони спільні для обох релігій, хоч з'являються в одмінних легендах і оздобляються різними ідеями та філософськими теоріями. Врешті ці представлення не чужі й для багатьох інших давніх релігій, як ми вже бачили та й ще будемо бачити.

Єгиптяне відрізняли бога батька і бога сина, але часом в різні часи, та в різних місцях ці два образи якось мішалися, зливалися один з одним. До сих двох особ прилучалася третя, особа матері. В Саїсі тая матір, богиня Нейт, навіть займала головне місце. В Тебах вона звалася Маут і була підрядною Аммонові, Аммон же звався чоловіком своєї матері отже таким способом в Аммонові зливалися поняття про батька й сина і він виходив ніби власним батьком. З сих догматів повстав потім дивний культ з різними незвичайними та безсоромними обрядами, як то було і в деяких індійських одправах. Ці дві країни (Індія та Єгипет) сходилися і в культурі святих звірів.

Ось що різні історіки говорять про сей культ. “Тому, що розповідають, каже Діодор, про одправи Апісові в Мемфісі, Мневісові в Геліополісі, цапові в Мендесі, крокодилові при озері Меріс, левові в Леонтополісі, та ще іншим святим звірям, трудно було б вірити, не бачивши того на власні очі. Їх виховують по окремих будовах, поважні особи дають кошти на їхнє утримання. Їм дають найкращу муку, молошну кашу, медові пироги, гусятину верену або печену, а тим, що їдять тільки сире м'ясо, тим дають птиць, умисне для них зловлених в сільце. Їх купають в теплих ваннах, мажуть помадами та всякими пахощами, спати кладуть на килимах та дорогих тканинах, і навіть утримують для них великим коштом гарем з їхніх самок”. Далі Діодор розказує, як єгиптяне роздерли одного римлянина за те, що той, нехотячи, забив святого kota. (Подібна пригода сталася недавно в Індії з одним Англичанином).

Геродот так розказує про те виховання святих звірів. “Жінки й чоловіки вибіралися навмисне для доглядання святих звірів, і тая повинність переходила в спадок до дітей отих доглядачів. Те вважалося почесним обов'язком. Цілі міста склалися на кошти для виховання звірів, даючі різні обітниці.

Коли який звір був забитий навмисне, тоді злочинця карано на смерть; коли ж хто ненавмисне забивав, то той тільки платив скільки було присуджено; але як що був забитий ібіс або яструб, то забивця карано на смерть, не вважаючи на те, чи вільний чи невільний був його вчинок. Коли ж в якому домі святий звір гинув своєю смертю, то живучі в домі голили собі брови на знак жалоби, така жалоба була по святому коті, по собаці треба голити цілу голову. Кошачі трупи бальзамували і одвозили в Бубастіс, де їх ховали в освячених могилах, собак ховали в тому місті, де вони жили, і теж в освячених могилах, так само з їхневмонами. Польових мишей та яструбів ховали в Буто (в Дельті), ібісів у Гермополісі (в середньому Єгипті). Ведмедів та вовків ховали там, де знаходили неживими.

Крокодили були святі в одних місцях Єгипту, а в других ні, і там їх навіть ловили та били, єгиптяне Тебаїди та озера Меріс поважали крокодилів, вибирали де яких з них, виховували старанно і приучали до людей. Крокодилам надівали сережки та браслети, годували хлібом та м'ясом. По смерті їх бальзамували і ховали в посвячені могили”.

Справді близько пірамід Саккара знайдено, окрім могили Апіса, багато могил з муміями гадюк та ібісів, гадюки зашиті в білі плати, неначе матраци, ібіси лежать в круглих пуделках. Близько Теб, коло кладовища цариць є кладовище мавп. В іншому місці є кладовище крокодилів, до нього трудно дістатися, бо треба лізти вузькими підземними ходами серед пороку мумій. Там сила крокодилів різного зросту, найбільше ж малесеньких, що пов'язані в пачки, мов сігари. Є навіть яйця крокодилячі. Дивно, навіщо єгиптяне губили отак нащадок своїх святих звірів, але вже либонь на те була якась свята установа.

Не самими тільки святими одправами займалися єгипетські святці. Вони займалися медициною, астрологією а надто релігійною філософією. Не любили вони одкривати перед людом всіх своїх мудощів, але й те що одкривали висловлювали так темно, що трудно було там до самої речі добратися. Темні речення здавалися надто мудрими і таким способом ще більше розпросторювалася слава про мудрість єгипетських святців.

Зосталося скільки єгипетських філософських книг, їх ще досі як слід не розібрали і не зрозуміли в них багато де чого, але всеж де далі більше дається постерігати, яка була єгипетська віра. Книги ті звуться герметичні книги (Гермеса Трісмегіста). Сі книги писані не одним чоловіком (як більшість давніх релігійних книг), їх складали різні люде в різні часи. Єсть переказ, ніби єгипетські святці записували усякі мудрі, речення на колонах без імені автора. Колони сі були книгами Тота, бога письма, Греки звали його Гермесом, звідси назва “герметичні книги”. Тот був святецький бог і вся мудрість святецька до нього належала, через те і всі книги святецькі звалися його іменем. Та се часто бувало, що книги святецькі приймали ймення бога або святого, богом обраного чоловіка (напр., закони Будди, Ману, Зороастра, Мойсея і т. д.) таким способом вони могли собі придбати більше поваги в очах віруючих. Тих книг було дуже багато, але до нас дійшло дуже мало. Ті, що ми маємо, проводять теорію віри досить подібну до браманської і навіть окремі вирази є дуже подібні до тих, що в Багават-Гіті. Книги сі дійшли до нас у грецькому перекладі; переклад був зроблений вже десь в римські часи, але по складові речі та ідей здається, що сі книги мусіли бути зложені за давніших часів. Склад речі нагадує гебрайські (жидівські) книги, але ідеї нагадують індійські. Ось переклад розповіді про створення світу:

“Над безоднею була темрява безгранична, вода та дух змислений, проникаючий все; сила свята тримала їх в хаосі. Тоді блиснуло світло святеє і з під пісків вийшли елементи (стихії) з вохкого стану, і всі боги споряжали природу. Світ був у неладі та в змішанні, лехкі елементи знялися в гору, а важчі були покладені основою під вохким піском, всі речі були розділені вогнем і завішені в повітрі, щоб бути впорядженими духом. Небо було розділене на сім кругів і боги з'явилися в постаті планет, кожний з своєю вдачею, і планети стали поважатися вкупі з богами, що в них. Повітря оточило остатній найбільший круг і дух святий дав йому рух коловий.

Кожний бог, по своїй змозі, робив діло, що було йому доручене. І народилися звірі четвероногі, і плазуючі гади, і водяні

створіння, і крилаті створіння, і всяке збіжжя родюче, і трава, і квіти, і все мало в собі насіння відродження. Вони (боги) посіяли племена людські, щоб було кому пізнавати діла божі, свідчити силу природи. Ота громада людей мала панувати над усім, що було під небом, і знати його, щоб рости і множитись у великім числі, всяка душа у людському тілі мала споглядати небо, хід богів небесних, діла божі і сили природні, мала ділити добро, мала пізнавати божу владу і одрізняти добро від зла; і навчатися всякого хисту пожиточного. Життя і мудрість управляються від початку самого ходом богів кружачих на небі і ними ж розрішаються. Буде багато великих і пам'ятних діл на землі, і все зоставатиметься по них руїна для відновлення в пізнійші часи. Кожне покоління живих створіннів, всяке насіння рослин і всі дочасні речі відновлятимуться через божу конечність і відновлення і через розмірний коловоріт природи. Бо все боже єсть порядок світовий і натуральне відродження, і натура вряжена по божому”.

Єсть ще друга розповідь про початок світу, уривок з одної “святої книги”. Єсть то розмова Ізіс із своїм сином Торосом про створення світу, про перехід душ. Ізіс розкаже своєму синові, що душі були створені з найчистішої частини світової матерії і їм вже створитель доручив творити весь світ, давши їм на зразок небесних звірів. Душі так запишалися своїм завданням, що перейшли границі їм показані і за те були вони покарані і посажені в тіло. І був їм з того жаль великий. “О, небо,— казали вони,— початку нашого життя! Етер, повітря чисте, руки і дихання найвищого бога, і ви, світла блискучі, погляди божі, невтомне світло сонця й місяця, наша одвічна родино, який жаль нам, яка туга!.. Покинути теє сьайво велике, країну святу, красу її пишну, щасливу громаду богів, і бути скинутими в нужденні нікчемні оселі!..” І вони благають творця, “що став байдужий до своїх створіннів”, щоб він сказав їм ще скільки остатніх слів, поки вони ще можуть бачити небесну країну і чути божу мову. Тоді бог змиливався і розказав, їм путь, по якій вони мають вертатися з землі на небо, розказав, через які тіла муситимуть вони переходити, щоб вернутися знов до первісної чистої постаті. Найсправедливі-

ші і найсвятіші душі житимуть в царях, в святцях, в мудрих, в лікарях, в орлах, в левах, в драконах, в дельфінах. Тіла ж поробив Гермес (Тот) з останків та осадків того, з чого були зроблені душі; під час роботи прийшов Момос (Бес) і сказав Гермесові: “О, творче, невже ти думаєш, що добре дати всю волю сьому прийдешньому вивідувачеві чудових таємниць природи? Невже ти лишиш без горя того, чия думка досягне світових границь? Люде повиривають коріння рости, пізнають силу натуральних соків, вивідають природу каміння, порозсікають не тільки звірів, але й самих себе, хочаби довідатись, як вони створені. Вони досягнуть до моря і, рубаючи первістні ліси, попливуть, від берега до берега, шукаючи один одного. Вони вивідають таємниці природи і захотять вивідати ще й небесний рух. Ще й сього не досить, вони захотять дійти до кінця світу, вони шукатимуть границі вічної ночі. Як ще їм не буде препони, як що вони житимуть без біди, без клопоту, без страху, то й само небо не втримає їхньої відваги і вони забажають владати цілим світом”. І Момос порадив Гермесові дати людям бажання і марну надію, клопіт і жаль зраженого сподівання, кохання і жадання то вдоволені, то розбиті, “щоб навіть радість осягненого бажання затягала їх раз у раз до більшого лиха”.

Тут Ізіс обертається до Гороса: “Ти смутишся, сину, слухаючи розповідь своєї матері? Диво та чудо обгортають тебе, коли ти чуєш, як готується лихо нещасним людям? Ще й гірше почувеш. Слова Момоса сподобалися Гермесові, рада здалась йому доброю і він послухав її”. Він дав людям невмолимий закон долі (конечности). Тоді розлючені люде, не мігши змагатися з богами, почали битися затято межи собою. Тоді увесь світ сплямований кров'ю та гріхами почав скаржитися до бога на людей і просив, щоб бог послав від себе ратівника, щоб вигубив зло і вирятував людей. Бог послав Озіріса, що вернув світові спокій, научив людей віри святої та добрих звичаїв, а після того сам став суддею мертвих.

Сі розповіді зложені в пізнійші часи і належать до греко-єгипетської філософії.

Є теж розповідь, що Озіріса забив його брат Сет, а потім його оживила жінка його Ізіда, а син Горос помстився за нього. Ся

росповідь запевне була зложена пізніше XVII династії, бо до того часу Сета не вважали за лихого бога, а вже пізніше його образи були позбивані і він почав уважатися за бога зла от як Ангра-Маніу перський. Таким він з'являється в "трактаті про Ізіс та Озіріса". Підземне сонце, Озіріс, стався царем і суддею мертвих, Анубіс, давній бог, сторож могил з головою шакала, став помішником бога смерті і відродження. Люде сподівалися, що й вони воскреснуть, як Озіріс, і кожна душа людська неначе прилучалася, в понятті єгиптян, до душі Озіріса, принаймі в погребових молитвах про мертвого завжди говориться Озіріс такий то (як, напр., у нас говориться покійний такий-то, Іван, чи там як). Сам Апіс, що при житті вважався за постать бога Фта, по смерті звався Озіріс-Апіс, з сеї назви Греки зробили Сарапіс і так звався Олександрійський найстарший бог.

Віра єгипетська про життя на тім світі досить темна й непевна для нас, як і вся їхня віра. Писаннів про неї зосталося багато, але їх трудно розібрати і погодити межи собою. Напевне віра про тогосвітне життя в різні часи була різна. Певне тільки те, що єгиптяне з найдавніших часів вірили в безсмертя душі і дуже займалися погребовими обрядами. Раніше потішачою віри в Озіріса, була віра про смутне, страшне царство вічної смерті. Ось один смутний напис, ніби річ одної жінки, до свого чоловіка: "Брате мій, друже мій, дружино моя, пий, їж, осушай кубок радощів, кохай, бенкетуй! вдовольняй свої бажання, не давай смуткові входити в серце твоє, поки ти на землі. Бо Амент є країна сну і темряви, оселя смутку для тих, що в ній зостаються. Вони сплять там в невиразних постатях, не встають до своїх братів, не пізнають батька й матері, не рушаються до своїх жінок та дітей. Кожний п'є там воду живушу тільки я жадібна. Вода єсть для того, хто живе на землі; тут де я, навіть вода будить згагу. Я не знаю сама, де я; з тієї пори, як прибула я в сю країну, я плачу по тій воді, що текла там (на землі), я плачу по вітрові нільському береговому, щоб він прилинув і освіжив мов серце в тузі. Бо тут оселя бога, що зветься Смерть. Він кличе всіх до себе і всі йому коряться, тремтячи перед гнівом його. Не вважа він ні на богів, ні на людей, – великі й малі рівні перед

ним. Всякий боїться молитися до нього, бо він не слухає. Ніхто не славить його, бо він не має ласки до того, хто поклоняється йому, він не дивиться на жадний поданок, що дається йому".

До сього погляду, що треба втішатися життям, поки живеш, причепляли давні та й новітні історіки один загально звісний звичай у давніх єгиптян, а власне ось який: часто на великих бенкетах, коли гості сиділи при столі, в хату вносили мумію, або малюнок мумії, і ставили на видному місці. Геродот об'ясняє се так, ніби єгиптяне хтіли тим нагадати, що ось чим кінчається життя людське і треба ним тішитися, поки є час. Другі знов думають, що се власне робилося для того, аби повздержати непомірну веселість бенкетуючих. Але і те і друге мало ймовірно, а мусить бути єгиптяне таким способом виявляли пошану до помершого родича, запрошуючи його на бенкет до себе; може навіть сам бенкет робився для поминок, як се ще й досі буває у християн, де часами зоставляють трохи страви на ніч для "померших душечок", або навіть ходять бенкетувати на могилки. Таке об'яснення здається нам певніше. Тим більше, що єсть малюнки з'являючі приношення поданків мертвому, отже, значить, єгиптяне вважали своїх мертвих за святих і коли могли їм приносити поданки, то могли й у себе в хаті ставити образи покійників при всякому родинному святі.

Діодор каже, ніби в Єгипті був такий суд, що судив людей після їх смерті, але зовсім сьому трудно повірити, знаючи з якою повагою і обожанням дивились єгиптяне на своїх мертвих. Всі нагробні написи не виявляють ніякого нахилу до суду над мертвим за його гріхи на землі, навпаки скрізь вихваляються його праведні діла, напр.: "Надивившись на все я вийшов з сього місця (світа), де я говорив правду, де я робив по правді. Вудьте добрі для мене, ви, що настанете по мені, і признайте заслуги свого предка: "він робив добро, коли б же й ми так могли робити на сім світі!" Хай скажуть так тиї, що потім настануть. Ніколи я нікому жалю не завдав, нікого не забив. О, Владарю неба, господарю всесвітній, я той, що з миром проходить, я був праведним, любив свого батька, любив свою матір, добрий був до всіх, що були при мені, я був потіхою своїм братам, мене любили слуги".

В іншому написі сказано так: “Він дав хліба тому, хто був голодний, дав води тому, хто був жадобний, дав одержу тому, хто був голий”. З цих написів, окрім усього, видно ще і те, що єгипетські поняття про добре праведне життя були дуже близькі до заповітів Старого і Нового Завіту, напр., поважати батька й матір, не забивати, не брехати, любити всіх, помагати всім і т. п.

Отож, мусить бути, Діодор змішав вірвання про суд на тім світі, або може при погребових процесіях представлявся аллегорічно суд божий над душею.

У єгиптян була книжка святих законів і звалася вона “Книга про діла Світла”, учені теперішні прозвали її “Ритуал” (одправа свята), ся назва коротша, отже ми будемо так її звати. Ритуал сей розділявся на скілька книг, поділених кожна на скілька розділів, в кождо труну клався переписаний котрий небудь розділ з сеї книги. Через те їх знайдено дуже багато, але все таки зовсім цілої книги нема. Сі уривки з Ритуалу були написані на звитках папірусу, і на них було чимало малюнків. Число малюнків, краще, або гірше письмо, довгість уривку залежали від заможности покійника. Порядок розділів не завжди однаковий. В тому Ритуалі часто йде річ про суд на тім світі, єсть і малюнки до сього, як, напр., в одному такому папірусі XVIII династії. Там намальований найперше покійник, а при ньому його сестра, що молиться до Озіріса. В сьому першому малюнку Озіріс помальований зеленим і має білу діадему Верхнього Єгипту, в руках має царські та божі берла. Далі вже намальований Анубіс, а за ним покійник в сонцевому човні. Далі різні постаті, через які душа мусить переходити на тім світі: чапля, посвячена Озірісові, золотий яструб, ластівка і т. д. (От сим власне єгипетська віра про переселення душ одрізнялася від індійської, що у єгиптян се переселення було на тім світі а вже тільки праведні душі могли по своїй волі вертатися на землю, і жити який час в людській, чи в якій звірчій постаті). Далі є намальований рай “Аенру” з 15-ма брамами, там же який час душі мали займалися польовою роботою.

Потім змальовані 40 суддів підземних і до кожного написана молитва за душу. Там списані різні гріхи, напр., забивство, і крадіж, неправе кохання, образа святощів

і т. д. Між іншим ще й такі, як “надто довгі розмови”, “завдавання жалю кому”, є теж наказ “поважати закони і права на воду” (Нільські закони). Далі вже йде самий суд. На вазі важиться серце покійника на одній шалі, а страусове перо (ідея правди) на другій. Над тим наглядав Тот в постаті собакоголової мавпи (ідея рівноваги) і дві богині з гадюками в руках (ідея кари і надгорода). Далі огняне озеро, його стережуть чотирі собакоголової мавпи, вони мають в останне очистити душу. Далі вже намальоване сонце з яструбиною головою, сидяче в човні, а за ним праведна очищена душа. На другому подібному ж малюнку є ще поверх ваги на довгому човні мавпа, що жене прутком свиню, невідомо напевне, чи та свиня має з’являти грішну душу, чи бога зла Сета.

Єгиптяне вірили не тільки в безсмертя душі, але в воскресення тіла, як і християне. Через те вони дуже дбали про те, щоб тіло не псувалося по смерті. Се було добре і для другої причини, а власне для того, що в такій гарячій стороні, як Єгипет, такий спосіб ховання, як у нас, напр., міг розпросторювати заразу, а палити трупи було трудно, бо в більшій частині Єгипту для сього було дуже мало дерева. Тільки ж певно, що не для цих причин єгиптяне бальзамували своїх мертвих, а власне таки для того, що сподівалися воскресення тіла і хотіли, щоб теє тіло було ціле і не зіпсоване в день свого воскресення.

Бальзамування робилося в різні способи. Найдорогший спосіб був такий: залізними гаками, та ще якоюсь мікстурою витягався мозок з голови. Потім надрізувався живіт, витягалась уся утроба, перемивалась пальмовим вином та всяким пахучим соком і вкладалася назад у тіло з усякими пахощами та коріннями, потім живіт знов зашивався, а тіло солилося і вкладалося в луг на 70 днів. Потому виймалося з лугу і завивалося в довгі завої просмолені живицею, а там вкадалося в дев’яну труну і ставилося на який час в окромій хаті, де над ним одправляли одправу.

Дешевий спосіб був такий: просто витягали мозок та утробу, назад її не вкладали, а клали порожнє тіло на 70 день в луг і після того ховали. Такий спосіб був для бідних людей³.

Інші історіки пишуть, що святці, витягши утробу з тіла, і прочитавши над нею

задушну молитву і показавши її сонцеві, кидали її в воду.

Знов же був звичай (невідомо тільки чи у всі часи) класти лехке, серце, печінку та кендюх в чотири вази, окрім набальзамувавши і посвятивши їх чотирьом богам підземним, і ставити їх в могилу біля саркофагу. Вази ті мали накривки зроблені так, як голова людська, собача, шакаляча і яструбина. Звуться вони кавопи (від грецького слова *κρυπτή* або латинського *сапорс* собакоподібний). Таких каноп знайдено чимало по могилах, робились вони з глини, алебастру або каміню.

Потім уже мумії, оті набальзамовані тіла, клалися в труну з дерева або з полотна, намоченого в гіпсі. Труни ті вироблялися на шталт людського тіла в лежачій постаті зо складеними на грудях руками і були навколо геть пописані різними уривками з Ритуалу. Ота перша труна вкладалася в другу, а та знов у третю, всі вони щільно приходились одна до другої і всі три вкладалися в дерев'яний або камінний саркофаг теж пописаний молитвами та малюнками про подорож душі на тім світі. Зверху на саркофагу або в середині і навіть межі завоями мумій вкладалося дуже багато різних оздоб, статуїок глиняних та дерев'яних і багато всяких малесеньких річей, дарованих мертвому від його приятелів для послуги та охорони йому на тім світі. Через те маємо таку силу тих дрібниць скрізь по музеях. Там маленькі статуїки богів, різна зброя та начиння до всякого ремесла, відповідно тому, чим займався чоловік за життя, або що він любив.

Жінкам вкладалися зеркальця, гребінці, слоїки різні, малярам краски та всякі приряди малярські, письменникам каламарі то що, дітям ляльки і т. д. Ще знаходиться в могилах безліч жуків кам'яних, шкляних, глиняних, вони проколяні усі і нанизані на нитку, їх часами вправляли в перстень і вони разом з тим служили печатками. Жук той з'являв собою ідею безсмертя: як він вилазить з землі та з гною на світ і летить до ясного неба, так і душа людська має відродитись для кращого, яснійшого життя.

Може бути, що убогі ховалися на спільних громадських кладовищах. Але багаті ховали своїх мертвих окрім в особніх могилах з каплицями, де їм давалися поданки і правилися одправи.

Діодор каже, ніби часом Єгиптяне давали в заставу за довг мумію свого батька або матері, а коли потім хто лишав ту мумію не викупленою, то був обезславлений на ціле життя, а по смерті позбавлений погребу.

Небагаті люде купували місця на кладовищах, що належали до святців, званих Колхітами. Ті Колхіти займалися погребовими одправами і стерегли могил, та утримували в порядку кладовища, в тому їм мусіла помагати мійська сторожа, оберегаючи могили від злодіїв. Злодії ж мусіли часто навідуватися до могил, бо там завжди могли знайти дорогі оздобы. Багато є колон могильних, на котрих поздирана позолота, так само, як на лицах трун. Видно, що то були злодії давніх часів, бо вони лишили скрізь не обдертими образи Озіріса, а вже новітні злодії не побоялись би його обдерти.

Постоявши якийсь час в залі, де чинилися поданки, мумія відносилася на останній спочивок у могилу, часом приходилось її везти, або переправляти через Ніл (як от у Мемфісі). Коли ховали царів або вельмож, то процесії були дуже пишно уряжувані; процесії ті є намальовані в різних могилах. Намальовані там цілі юрби слуг з квітами лотосу в руках, та з усякими поданками, та з різними оздобами, що мали вкладатися в могилу. Потім гурт плачущих жінок та приятелів покійного, потім віз на полозах, або човен з труною на катафалку. Човни ті дуже гарні, оздобні і нагадують ті човни, в яких перевозилися статуї божі. В переправах через Ніл намальовані, окрім човна з труною, ще й менші човни з жінками плачущими, святцями та приятелями, всі ті човни мають на обох кінцях по великій лотосовій квітці, квітка та була теж знаком відродження та безсмертя.

Саркофаги робилися з граніту, базальту, вапняного каміню або з алебастру. Всі вони вкриті малюнками. В середині саркофагу на дні намальована богиня Аменті, образ підземної країни, на неї клалася труна з мумією, на покришці намальована богиня Нут, постать небесного склепіння, вона найчастійше малювалася в постаті жінки з дуже довгим тілом голим, упираючись ногами і руками, а спина вилучена як склеп. Форма і покраси саркофагів були різні в різні часи. Найдавніші були зроблені просто, як скриня, часом таких скринь було три,

що вкладались одна в другу. А вже близько XI династії (Антев) почали робити труни в людській постаті. Обличчя тій труні часто було позолочуване, а інші, як, напр., труна цариці Аа-Готеп, мали цілу покривку позолочувану, посередині тій труні зроблена золота царська змія Уреус, а очі їй зроблені з каміню білого та зо шкла, в тій же труні було знайдено багато оздоб різних.

Тепер скрізь по музеях багато тих трун, саркофагів, малих пірамідок, каноп, звірячих та людських мумій, завитих у завої та з масками наложеними на обличчя, маски ті позолочувані, а очі їм з емалю. Маски, помальовані рожевого краскою, належать до часів Птолемеїв, портрети, краще зроблені, належать до римських часів. Окрім того, є багато статуїок різних, та шматки тканин з одежі, та полотна з мумій. А надто багато тих жуків, що то вкладалися до труни; різні вони: і з глини, і з каміню дорогого, і з алебастру, і з блакитної порцеляни, і з зеленого яспісу і просто шкляні. Є також багато папірусів, ще не зовсім розібраних, або ще й ніяк не розібраних, колись, може, як розберуть їх, то роз'ясниться багато темних річей про єгипетську віру.

Розділ VII ЗВИЧАЇ

Говорячи про богів єгипетських, можна було б спогадати при тому ще й царів, бо вони ж уважалися синами божими і шана їм була теж божа, от все одно, як Апісові. Царів Єгипетських можна зрівняти з царями індійськими по тому обожанню, яке їм давалося від підданих. І по смерті царі вважалися богами. Всі написи над царськими статуями та малюнками показують страшенну пиху царську та покірність підданську. Отакий культ царя одразу вражає, може, більше, ніж культ святих звірів, однак, як поглянути на деякі зовсім новітні монархії (царства), то сей культ може перестати так дивувати. Одні тільки люде мало боялися царської сили, навіть обертали її в свою користь, навіть самі над нею не раз брали гору, – сі люде були святці. В Єгипті, як і в Персії та в Індії, була вічна боротьба між святецькою та царською владою, тільки в Єгипті вона була більше потайна, великих святецьких змов та повстаннів (як от Гаумати після Камбіза) не було, коли не лічити захоплення влади в святецькі руки

при етіопській династії, але то не можна назвати справжнім повстанням, бо святці захопили владу, користуючися непевними часами, коли так легко було кожному захопити тую владу. Взагалі ж вони жили в ладу з царем, а тільки опутували його придворними звичаями та релігійними, заколихували дух славою та хвалою безмірною, і таким способом потроху робили з нього живого ідола, пишного, славного, але до діла нездатного. Діло ж робили тим часом порадики святці, вони взяли під свою релігійну опіку нільські канали, а потроху і громадські закони. Однак се було можливо при царях довго пануючих династій, що вже звикли до тієї святецької опіки, нові ж царі, одважні, що захопили силою не так давно владу в свої руки, такі царі нових династій, як Сеті I, Рамзес II, або царь самозванець Амес, не давалися так хутко під святецьку оруду, бо вже ж вони не на те силоміць добивалися влади царської, аби віддати її в чужі руки, а самому скласти руки спокійно. Але й такі царі не були зовсім вільні від давніх пут, вони мусіли дбати про згоду з святцями, щоб доказати законність свого царювання і царювати без перешкоди та мати собі таку саму божу хвалу, як попередні царі. Тоді при згоді з святцями новий царь наряджав суд над скинутим царем, суд, звичайно, судив, як цареві хотілося, подоланого царя називали врешті злочинцем, неправим владарем, його образи збивалися скрізь, а новий "правий" владарь брав собі все таки жінку з роду того "злочинця", аби загодити друзів пропащої династії, потім святці називали його сином сонця, і все вступало на давнійший шлях потроху. Царь самозванець був часом до кінця життя досить вільним, але вже його нащадки робилися де далі такими самими живими ідолами, як і давні царі. Таким способом сталося, що нащадок Сеті та Рамзесів був нікчемним, слабким, лехкодухим Менефта. Та може й без святців царі єгипетські дійшли б до такого кінця, бо така божа шана не може не розпустити людини, але ж при святцях се робилося скорійше й вони про те власне, може, найбільше дбали, аби зробити царя чимсь нашталт вола Апіса, при которому так добре було жити прислужникам Апісовим.

В браманській Індії касты були дуже суворо межы собою поділені, се виходила

почасти з того, що нижші касты були з чужого подоланого народу і переможці Арійці не хотіли чи боялись єднатися з ними. В Єгипті всі належали до одного народу, отже таке крайнє розділення не було потрібним і можливим. Скоріш єгипетські касты можна називати не кастами, а просто станами, от як у нас. Тих станів було чотирі: святці, вояки (з них же й царі), хлібороби і зарібники (зачисляючи до них усіх, хто собі заробляв на хліб чим иншим, а не хліборобством).

Земля була розділена межы царями, вояками і святцями. Сі три станы найвиразнійше одрізнялися межы собою, але й то не так різко, як в Індії, бо часто святецький, вояцький та ще який инший громадський уряд єднались в одній особі. Геродот розповідає про одного царя Сетоса, що тримав дуже в ласці святці, а вояками нехтував і за те вояки не схотіли його обороняти при асирійському нападі. Се хоч і легенда, але з неї видно, що і в Єгипті була боротьба каст. Отже святці і вояки були правлячими станами⁴, однак, хоч і не часто, та все таки і людям нижших станів часами траплялося добутися до вищого уряду. Так в одному папірусі один син рибалки розказує, як він став військовим старшиною; часом теж письменники досягали великого впливу і розкішного життя. Взагалі зо всіх зарібників письменці вважалися найбільш близькими до пануючих станів, як от се видно з того папірусу, що ми вже раз згадали, де старий письменець радить своєму синові, яку той мав вибрати роботу.

До святців належали найкращі землі в Єгипті. Вони казали, що їм ті землі подарувала сама богиня Ізіс, як ходила по землі. Землі їхні були вільні від податків. Ось як грецькі історіки (Діодор та Геродот) розповідають про побут святців. Вони могли мати тільки одну жінку, а всі инші єгиптяне могли їх мати по скілька⁵. Геродот каже: "Святці голять собі ціле тіло через кожних три дні. Вони вдягають тільки одну лянну одежу і сандалії з папірусу. Їм не вільно мати иншого убрання або узуття. Вони миються холодною водою двічі на день і двічі на ніч. Та ще мусять вони справляти силу всяких дрібних обрядів. Але ж за те мають собі великі користи. Вони не траять нічого з своїх добр на своє утримання. Кожний з них має собі призначену порцію

свяченого м'яса, що дається йому вже печеним, що дня, окрім того, їм дається ще багато волонини та гусятини. Окрім того, ще дають їм вина багато, тільки риби не вільно їм їсти. Єгиптяне не садять ніколи бобу на своїй землі, а як що він сам виросте, його не їдять, святцям же не можна на нього й дивитися, вони думають, що то нечиста ростина. Для кожного бога в скілька святців і найстарший над ними святець. Як хто з них вмірає, то син заступає його місце".

Вояки владали другою третиною землі єгипетської, але вони вже мусяли жити з своєї землі і на свій кошт озброюватися, мусяли теж служити цареві у всіх войнах і сторожею в дворці йому бути. Зброя їх була: спис довгий або короткий, сокира, коротка шабля, щит закруглений вгорі, лук і праща. Було в них кінне військо (на возах), піше, стрільці та пращники. Військо ходило на війну з музикою, з бубнами та сурмами.

Царь малюється завжди в повозі, сам стріляє з лука, а візник править кіннями. Кожний гурт військовий мав свій значок, значків тих було дуже багато, все то були святі емблеми: божий човен, голова святого звіря, голова бога, царське ймення на картці і т. д. Окрім сього краєвого війська, були ще бранці військові, помічники з підвладних народів, та наймити з чужих. Вони були платні. Були то Азіяти, Єгипці, Лівійці, а пізнійше Греки (від XVI-ї дн.). Вони стерегли завойовані краї або ходили на війну вкупі з єгипетським військом, але з своїми значками.

Третій стан був дуже мішаний, і його трудно означити якоюсь одною назвою, бо він мав людей, що наближалися до обох пануючих каст, і таких, що ближше були до четвертої підневільної. Так судді та лікарі наближалися до святців (часом ними й були), матроси до вояків, писарі були з простих, бо в Єгипті, каже Діодор, всі ремісничі діти вчилися читати й писати. Але вже письменці (вчені) становили собою немов особний від инших гурт, бо Єгипет був дуже письменською стороною і при уряді потребувалася сила писання. Тільки все ж сі люде не мали вже землі і жили своєю роботою і заробітком, чи добре чи зле заслуженим, то вже инша річ. Земля ж була поділена на троє між царями, святцями та

вояками. Той же власне люд, що робив на тій землі, не владав нею, він робив наче на чужій землі, на панській. На ньому лежала робота, податки, усякі повинності, будівництво, греблі, канали, копальні в горах і т. д. Був той люд подібний до нашого люду в часи кріпацтва, його робота, його земля були чужою власністю. Про те він поважав, часом і любив своїх царів. Приголомшений темний люд не чув у собі сили до самостійного, вільного жаття, він звик до своїх пут, що мусів носити. Святців боявся, бо вони тримали божу ласку й гнів у своїх руках (що було почасти й правда, бо вони тримали в руках нільську повідь); вояків боявся, бо вояки були зброєю сильні, а може й поважав, бо вояки боронили його від чужинців. Царь же – царь був богом, сином сонця, найвищою істотою, з необмеженою владою, жив він далеко в величезних препошних будовах, люд його бачив на величезних процесіях, ідучого або вертаючого з походу зо славою, бранцями, здобичею; бідний люд звик вважати славу царського війська за славу свого рідного краю. Збунтуватися проти царя – збунтуватися проти бога самого сонця. Хіба вже, що царь той був найбезсоромніший самозванець або такий, що тридцять літ будував піраміди, та й то помста приходила по смерті царя, коли може його новий царь та святці вже “злочинцем” нарекли. Царь, святці та вояки правили Єгиптом і людом, а люд гнувся, робив і мовчав, як мовчить і досі під чужим ярмом.

Однак можна дивуватись яким способом народ допустив запрягти себе в те ярмо. Діодор каже, що то Єтіопи напали на Єгипет і запрягли люд в неволю, а самі стали пануючими кастами. Але ся розповідь зовсім безосновна. Запевне, ярмо накладали не раптом, а дуже помалу, обережно, от хоч би як у нас на Україні, або й по цілій Європі в феодальні часи. Ся історія скрізь була однакова. Спершу вояки силою або в надгороду за оборону краю одбирали собі по шматках землю що найкращу, а збіднілі, пошарпані ворогами хлібороби йшли до них на чинш і віддавали їм спору частку своїх жнив за право сидіти на безпечній землі. Вояки що далі набіралися сили, потім вибирали старшого, що ставав потому царем, царь знову теж набірав сили і забірав під свою владу і вояків і люд з його землею, та порядкував

потім тею землею і дарував її, кому хтів: воякам, святцям, чи кому там іншому. А селяне потроху, непомітно робилися з чиншовиків кріпаками. Одміна в такій історії була часом ще й така, що на один народ на падав другий народ і обертав його в кріпацтво чи раптом, чи помалу; раптовий спосіб однак часто викликав повстання, а повільний був вигідніший, бо запряжений люд, поки завважував, що він у неволі, був уже так приборканий та оплутаний, що інший раз уже й не зважався борікатися. Коли до сього ще додати релігійні пута, то вже лехко зрозуміти, чому такий прибитий народ, як єгипетський, так тихо ніс своє потрійне ярмо.

Тут се все сказано в надто коротких словах, аби показати саму основу, а щоб показати весь розвиток панування одних людей над другими, всю боротьбу станів, боротьбу праці і грошей, то на те треба дуже-дуже багато мови і се становить цілу окрему науку, котру тоді можна буде зрозуміти краще, коли буде відоме життя різних народів давніх і нових часів, себ то їх історія.

У Біблії цікава є легенда про те, як голодом царі завладали народом. Може бути, що в сій легенді є чимало правди. Коли Іосіф, проданий до Єгипту, розгадав сон, що снівся цареві, то потім був прийнятий у старші царедворці. Сон же царський провіщав сім добрих і сім голодних років. Отож Іосіф порадив цареві зібрати великі запаси збіжжя під час добрих років. Потім же як настали голодні роки і ні в кого не було хліба, то Єгипетські племена приходили до царя купувати збіжжя, перше купували за золото й срібло, потім за бидло, далі вже й землю віддали, і самі стали царськими рабами: “Чого маємо гинути на твоїх очах? (казали вони цареві). “Купи нас і нашу землю; бери за хліб нас і землю нашу, ми станемо рабами Фараона (царя) і земля наша буде його”... Іосіф зробив з того закон, і закон той досі панує в Єгипті, і всі мусять віддавати п'яту частину цареві. Тільки землі святців не сталися царевими.

Однак все таки хліборобам ліпше було в давньому Єгипті, ніж в теперешньому. Все ж податки були менші. А найголовніше, що уряд сам дбав про добрий стан країни, він правив нільським розливом, глядів шляхів і т. п. Тепер же все то запущене, уряд ні про що не дбає, окрім податків.

Ті давні канали, будови, а ще більше блискучі релігійні процесії так поривали грецьких та римських істориків, що їм інший раз здавалося, ніби в Єгипті все йде як найкраще. Вони, правда, більше оберталися у військовій та святецькій громаді, то й справді їм могло здатися, що в Єгипті люде живуть, як у раю. Тільки часами, може несподівано для самого історика, прокидався в його розповідях інший бік життя, життя народнього. З тих одривчастих фактів приходиться теперешньому історикові скласти картину народнього життя в Єгипті, не так може блискучу й принадну картину, та проте ближчу до правди.

Де які звичаї і закони єгипетські, що описує Діодор, можуть здатися дивними, але трудно перевірити його розповіді і через те невідомо, чи то правда тому, що він каже, чи ні.

Так, напр., він каже, ніби в Єгипті закони признавали злодійське ремесло, що була ціла громада злодіїв, мала старшого над собою, до котрого зносилося для розділу все крадене. Коли хто хотів вернути яку річ украдену в нього, то послав начальникові злодійському описання тієї речі, час і місце, де вона була украдена, а потім міг її вернути собі, заплативши скільки там вже в них було положено. Мусить бути, що но було се законом⁶, а тільки звичаєм, от як у нас часом можна вернути собі вкрадені коні, вдавшись до привідці конокрадського, бо і в нас конокради, можна сказати, становлять осібну громаду. Геродот подає легенду, що царь Амес за молодих літ був злодієм.

За зламання присяги, каже Діодор, карано на смерть, бо то вважалося гріхом перед богом і нечестю перед людьми. Того, хто бачив, як людину розбійники вбивали, а не боронив її маючи спосіб до того, – карано теж на смерть. Коли ж хто був не в силі боронити, то мусів принаймі донести на злочинця, коли ж того не вчинив, то йому давали сто батогів і не давали їсти три дні.

За душегубство теж на смерть карано, все одно, чи вбитий був вільний чоловік, чи невільник. Батьків, що своїх дітей вбивали, заставляли прилюдно тримати на руках забиту дитину три доби під сторожею. Коли ж діти вбивали батьків то їх сікли на шмаття і живих палили.

Коли вояки не слухали старшини, або з війська тікали, то їх карали безчестям,

однак вони могли собі вернути честь, заслуживши її одвагою на війні. Зрадникам язика втинали. Коли чий довг нігде незаписаний, а довжник присягне, що не винен, то довгу не правлять. Проценти ніколи не повинні доходити вище позиченої сумми. В заставу можна було все давати, але самого себе завдавати в неволю за довг ніхто не мав права, бо кожна особа належала до держави, а не тільки до самої себе. Невірну жінку тяжко карали, їй втинали носа, тому, хто її любив, давали тисячу кув. Сей закон однак здається непевним для новітніх істориків, або як що він і був, то здається тільки в теорії.

Царі Єгипетські тримали багато жінок і одна з них була старшою жінкою, от як то було у Персії. Люде бідніші мали тільки по одній жінці. Мешканці Дельти всі мали тільки по одній жінці. Святці не мали права мати більш як одну жінку. Діти всі вважалися законними, бо вони вважалися належними до батька. Разом з тим Діодор каже, що жінки були в сім'ї старшими від чоловіка, але може то він так зважив, порівнюючи вільніше життя єгиптянок, до невільного життя Грекинь.

Геродот дивувало те, що у єгиптян чоловіки часом сидять за кроснами, в той час як жінки торгують на базарі та займаються різними справами, не жіночими, як йому здавалося. Товариські звичаї в Єгипті де в чому справді були більш подібні до наших, ніж до звичаїв давніх Азіятів та Європейців. Є малюнки, де жінки вкупі з чоловіками сидять при якійсь забаві. Невільниці танечниці намальовані голі, а пані в легких убраннях. Геродот каже, що Єгиптяне вбірали по дві сукні на себе, а єгиптянки по одній.

Діодор каже, що в Єгипті дітей виховували дуже суворо, давали їм тільки рослини їсти, водили їх голими й босими, так що виховання їхне дуже мало коштувало. Однак се непевна відомість, бо видно по малюнках, що діти часто ходили на різні забави укупі з матерями. А вже дорослі люде, то видно, хутко забували суворе виховання, бо є малюнки, де жінки й чоловіки виставлені не дуже втримливими на їду та на пиття.

Діодор каже, ніби Єгиптяне не любили ні музики, ні танців, ні гімнастики. Але ж по малюнках видно, що вони навіть дуже любили все те, а музичних інструментів

сила скрізь по музеях. Гімнастикою займалися навіть жінки, так само як і танцями. Тільки то були жінки невірлиці, що танцювали, пани ж самі не танцювали, а тільки дивилися на танці.

Коли б почати описувати достотно усі хатні й товариські забави та звичаї єгиптян, то прийшлося би написати цілу велику книгу. Найкраще можна їх побачити, колиб можна було оглянути всі малюнки єгипетські, але ж се не легка річ. Отож тут буде сказано далеко не все, а тільки де що.

Орали в Єгипті сохою з дерева, в неї впрягались або воли або й люде, а часом копали просто лопатами. Жали не так, як у нас, а перше зрізували самі колоски, а потім саму соломку. Молотили так, як у нас на степах – волами, себ то гарманували. А потім уже звозили змолочене збіжжя в клуні. В музеях є подекуди збіжжя єгипетське знайдене в могилах.

Видно в Єгипті любили полювання, бо до нього є багато малюнків, і зброї мисливської чимало зосталося. Зброя та сливе не одрізняється від вояцької. Тільки є одна цікава річ: вилучений плісковатий шматок важкого дерева, його кидали на пташок, а зроблений він так, що коли його зручно кинути, то він, злетівши високо в гору, вернеться знову на те місце, звідки був кинутий. Така палка є й тепер у диких Австралійців і зветься вона бумеранг. Звичайні палиці старечі були часто дуже гарно оздоблені і прикрашені цікавими написами.

Музичних струментів зосталося багато: дудки, цимбали, сурми бронзові, бубни великі й маленькі, круглі й чотирикутні, лютні, арфи, флейти з покриттям на них дуже оздобним.

Про барки, меблі, начиння та вироби різні ми вже говорили в іншому місці. Тут тільки спогадаємо шклянні штуки помальовані з середини (як от галочки одної гри, що зветься солітер).

Зосталося чимало малярських палітр, в них завжди є дірки для пензлів, очеретяних палічок та для різних фарб. Писарі писали такими самими фарбами розпроваженими у воді і потребували таких самих палітр, тільки фарб вони потребували всього дві, червону і чорну. Є теж і збаночки для розпроважених уже фарб, збаночки ті бувають у формі різних звірят, іжака, жаби і т. д.

Як уже було спогадано, папірусів зосталося дуже багато. Єсть там різні купецькі контракти, судові акти, є список царських династій (дуже попсований), скільки медичинських розправ, та замовляння від усяких хвороб, є теж усякі оповідання, вони ще не всі розібрані, але де які дають повод думати, що багато легенд арабських, жидівських та інших пішло з єгипетського джерела.

З папірусу робили не тільки папір для писання, але різні речі: навіть цілі човни, вітрила, кошики, сандалії і т. п. Частину папірусового стебла ту, що при самому коріні, то навіть їли сиру або печену. Папірус для писання так робився: стебла розділялися голкою на тонкі й широкі стебла, потім ті стебла розкладали на столі, одні на другі накладали, мочили нільською мулистою водою, пресували і сушили на сонці. Папірус виходив у формі довгого паса, котрий потім скручували в сувій. Папірусом довго торгували в Єгипті і розвозили його по різних чужих краях, але царь Птоломей Філадельф заборонив вивозити його з краю. Тоді ото царі Пергамські видумали виробляти волову або иншу шкуру так, щоб на ній можна було писати, і така шкура звалася пергамент. Наш теперішній папір не хутко увійшов до вжитку в Європі, вже аж в середні віки; вироб його європейці перейняли з Азії. Папірус де далі зовсім перестали робити в Єгипті і він навіть не росте там тепер.

Розділ VIII ПИСЬМО

Єгиптяне думали, що письмо видумав бог Тот, він же видумав і математику і філософію. Грецький філософ Платон подає легенду про те, як єгипетський цар Тамус розмовляв з богом Тотом про його науки, а потім запитав його навіщо він видумав письмо. Для того, відповів Тот, щоб зробити людей розумнішими, а їхню пам'ять міцнішою; письмо спосіб, щоб навчатись і пам'ятати науку. "О, змислений Тот! сказав царь, один видумує способи, а другий розсужує користь їхню і шкоду. Ти еси батько письма, то ти й загадуєш йому не той skutok, який воно матиме справді. Ті, що навчаються письма, привикнуть забувати, бо не дбатимуть за пам'ять, покладаючися більше на чужу поміч, ніж на власну пам'ять. Се не буде зміцняти пам'ять, а тільки доповнятиме її. Та не буде то

справжня мудрість, що ти даси своїм ученикам, то буде тільки мана. Вони навчаються багато, не доходячи сами ні до чого, і здаватимуться мудрими, але взагалі вони будуть невігласами і трудне їм буде життя, як усім тим, що вважають себе мудрійшими, ніж єсть навсправжки”.

Може й правда, що письмо не робить пам'ять міцнішою, бо у єгиптян мало було таких легенд і розповідів, щоб розповідалися на пам'ять. Та й поезії справжньої не було у них, коли не лічити хіба Пентаурової поеми, але ж і вона була писана і писана вже в пізніші часи (за Рамзеса II). У тих же народів, які довго не знали письма, поезія росла дуже, бо щоб запам'ятати краще яку розповідь, вони мусіли вкладати її у вірші, в розмірену річ, бо розмірена річ лехче дається запам'ятати і не так хутко забувається, як розповідь, розказана звичайним способом. Врешті трудно зважити, чи ранне знаття письма було єдиною причиною тому, що у єгиптян ніколи не процвітала поезія, але все ж се було коли не єдиною, то все ж значущою причиною. Само ж письмо єгипетське спочатку було таке, що не передавало достотно всіх слів, а тільки загальні думки. Спочатку, просто кажучи, писати і малювати було одно й те саме і одрізнялось одно від другого хіба тільки більшстю чи меншстю постатів. Отже ті малюнки можна було читати, себ то розказувати, різними словами. Такий був напевне початок єгипетського письма, але вже на самих ранніх пам'ятниках сей спосіб не заховався в своїй самій первітній формі, там уже поряд з найпростішими малюнками (первітного вжитку) є вже й такі знаки, що мають з'являти окремі певні слова, і кожне з них вже не може бути розказане різними словами. Се повстало через те, що прийшлося писати такі поняття, що їх не можна просто намалювати, а треба було вживати якихсь таких знаків, щоб виражали те поняття хоч і не прямим способом; тай справді, як намалювати просто, наприклад, таке речення: “я те, що єсть, що було і що буде”⁷. Оттут уже прийшлося видумувати умовні знаки, себ то те, що у нас зветься буквами. Тільки букви сі означали не окремі згуки, а цілі склади, і для означення того самого складу часто вживалося різних знаків, не завжди однакових, се повстало з того, що для

означення якого складу брався знак такої речі, котрої назва починалася тим складом, який треба написати (напр., для означення слова Рамзес, малювався в початку знак сонця Ра. А слів, що починалися на склад ра, було багато і між ними можна було вибирати, через те часто один склад писався на різні способи). Далі вже з'явилися подекуди знаки для окремих згуків, щоб одрізнити між собою подібні склади (напр., ра, ро і т. д.). Але сей остатній спосіб (фонетичний) писання не витіснив перших двох (ідеографічного і сіллабичного)⁸. Всі три способи вживалися поруч одночасно.

Потім спосіб писання цілими фігурами (гієрогліфами) здався надто загайним для скорого писання, коли прийшлося більше писати. Тоді святці почали скорочувати свої знаки, робити їх простіше, так що вони хоч і не були такі гарні і розбірні (на погляд), як гієрогліфи, та за те їх лехче було писати. Таке простіше письмо звалось (у Греків) гієратичним, себто – святецьким, бо святці його видумали і найчастіше уживали в своїх папірусах. Потім ще й се гієратичне письмо скоротили так, що воно вже зовсім стало одмінним від малюнкowego письма, сей новий спосіб письма звався демотичним – людovým, і його вживали для листів та всяких громадських актів, от же воно було найбільш розпросторено серед єгипетського люду, ним же й найлехче було писати, хоч може й не так добре читати. Як, напр., тепер нам краще читати друковані букви, але всі ми пишемо скорописними буквами, що хоч і не так розбірно для читання, та за те далеко лехче для писання. Отож, як були видумані два лехчі способи гієратичний та демотичний, то вже гієрогліфами ніхто з громади не писав, а zostались вони святим письмом і уживано їх тільки для написів на статуях та церквах, себ то zostалися вони для урочистих, святих потреб. Як от у нас тепер ще часом друкують святі книги, так званою, кирилицею, але з щоденного вжитку вона вже давно зникла. Письма гієрогліфами знали тільки святці та майстри, що училися його навмисне, з простих людей його сливе ніхто не знав.

З початку воно дивно здається, як то в одній країні одночасно могло вживатися різних способів писання та ще й кожний спосіб був построений на різних правилах. Але ж от, напр., і в нас тепер справа стоїть

сливе так само: ми уживаємо 1) друкованих букв, 2) писаних букв, 3) для чисел цифр, 4) для математичних понятьтв окромих знаків (=, x, -, +, :), 5) для прудкого писання стенографичних знаків і т. д. Тільки, що правда, всі наші знаки лехчі і для писання і для читання, ніж єгипетські, але ж і єгипетські не були б нам такі трудні, коли б ми знали єгипетську мову.

Довго учені не могли розібрати єгипетського письма, у грецьких істориків є тільки напевні розповіді, видно, що самі вони сього письма не знали. Геродот, напр., тільки говорить, що було два способи письма – святецький і простий (гієратичний та демотичний) і що Єгиптяне писали з права на ліво. Другий історик каже, що вони писали тільки фігурами (ідеографичним способом), і так довго думали європейські учені тай не могли дійти ніякого толку. Тільки вже, як знайшли одно писання олександрійського грецького історика, то там спіткали розповід про те, що Єгиптяне писали різними способами, а не самим тільки ідеографичним. Хоч розповід ся дуже темна і не зовсім зрозуміла, але все ж вона вже показала дорогу, якою треба було йти до пізнання єгипетського письма. Але от з чого власне почалося справжнє знаття єгипетського письма: в Олександрії знайшли вчені чорного каміна з трьома написами на двох мовах, єгипетській і грецькій, перші два написані по єгипетській тільки один гієрогліфами, а другий демотичним письмом, третій же звичайним грецьким письмом по грецькі. Був то якийсь наказ царя Птолемея. Отож Птолемея, яко імя грецьке, мусіло бути написано не фігурами, а знаками

окремими (буквами), його найперше розібрали і таким способом пізнали скілька знаків єгипетських, а окрім того довідалися, що у єгиптян були букви, а не самі тільки ідеографичні фігури. Потім було розібрано ще скілька царських йменнів з дінастії Птолемеїв на різних пам'ятниках їхнього часу, і вже стало відомо чимало знаків. Окрім того, вчені навчилися коптської мови, що повстала з давньої єгипетської. Мовою тією народ перестав говорити ще в XVII ст., але нею ще й досі читають одправи в єгипетських церквах християнських. Отож, знаючи мову коптську, можна вже було розібрати не тільки царські ймення давніх дінастій, але й звичайні слова. Чорний камінь з трьома написами і коптська мова були тим для єгипетської історії, чим була скеля Бегістунська та ново-перська мова для історії перської.

При перській історії ми говорили докладнійше про спосіб розбірання давнього невідомого письма, отже тут можна сього не переказувати в друге.

Гієрогліфи були розібрані найперше і найлехче, потім гієратичне письмо, а демотичне і тепер ще не зовсім розібране, однак його що далі все більше розбірають. Багато папірусів уже прочитані, є вже граматики і словорі давньої єгипетської мови. Є переклади Ритуалу і різних уривків святої і простої літератури єгипетської. Багато ще треба роботи над пам'ятниками хисту і літератури єгипетської, але ж не даремне буде потрачена та робота, – вона раз'яснить історію найдавнішої в світі цивілізації і покаже, як далеко розходився її вплив на чужі народи.

¹ Де які між ними мають на собі написи з поздоровленням новорічним.

² Культ значить набожна шоноба, віра, одправа.

³ Сі способи розказані в Геродота.

⁴ Уряд святецькій та вояцькій переходив від батька до сина звичайне, часом тільки бували зміни в тій спадковій владі.

⁵ Розповіді Діодора.

⁶ Коли б се було законом, то злодіїв не судили б, а ми бачимо малюнки про суд над злодіями і про кару над злодіями.

⁷ Для інших нематер'яльних понятьтв уживалося так званих, сімволів, знаків, що виражали головну прикмету того поняття яким небудь умовним способом, напр., любовь – серце.

⁸ Ідеографічний – той, що виражає цілі ідеї (думки, поняття); сіллабичний що виражає склади; фонетичний – згуки окремі.